

TNO 2023 P11945

Versnelstudie 2 **Burgerdialoog**

Elisabeth van de Grift,
Jakob Schiele en Geerte Paradies

OKTOBER 2023

SAMENVATTING

Wat is een burgerdialoog?

Een nationale burgerdialoog bestaat uit een reeks bijeenkomsten over kwesties van nationaal belang waarbinnen burgers met verschillende opvattingen en soms ook andere belanghebbende partijen met elkaar in gesprek gaan. Afhankelijk van het doel worden dialogen op verschillende manieren vormgegeven. Burgerdialogen lijken op [burgerberaden](#), maar bij burgerdialogen ligt de nadruk op het verkrijgen van diepgaande inzichten in perspectieven van burgers op een bepaald thema. Bij burgerberaden ligt de nadruk op de adviezen die zij geven (Sectie 2).

Doel van deze studie

TNO vatte in korte tijd beschikbare documentatie samen over burgerdialogen op het gebied van energie en klimaat die zijn georganiseerd in opdracht van nationale overheden. Het doel hiervan is deze informatie beschikbaar te maken voor EZK, NP RES, IPO en VNG^a ter ondersteuning van nationale, regionale en lokale overheden (Sectie 1).

Doelen van burgerdialogen

Dialogen kunnen verschillende doelen hebben waaronder: het (doorlopend) ophalen van perspectieven en zorgen onder burgers, deze signalen meenemen bij het vormgeven van beleid en communicatie hierover, bijdragen aan 'geletterdheid' (het opdoen, kunnen duiden en gebruiken van kennis rondom een bepaald thema) van burgers, wederzijds begrip creëren voor diverse standpunten tussen groepen burgers en tussen burgers en overheid; en het creëren van draagvlak voor aankomende veranderingen (Sectie 3).

^a Ministerie van Economische Zaken en Klimaat (EZK)
Nationaal Programma Regionale Energiestrategie (NP RES)
Interprovinciaal Overleg (IPO)
Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG)

Geleerde lessen over burgerdialogen

- Geleerde lessen over de organisatie zijn:
 - o Neem voldoende tijd voor de voorbereiding
 - o Schakel een gespecialiseerde organisatie in voor zowel de organisatie als de begeleiding
 - o Maak een keuze tussen een top-down of bottom-up benadering, afhankelijk van je doel
 - o Baken het vraagstuk goed af
 - o Denk na over de evaluatie (van de impact) van de dialoog
- Geleerde lessen over de werving van deelnemers zijn:
 - o Werf burgers met verschillende waarden
 - o Houd rekening met uitval van deelnemers
 - o Werk samen met organisaties waar doelgroepen al contact mee hebben
 - o Zorg voor vergoeding, kinderopvang en andere ondersteuning
- Geleerde lessen over het houden van een dialoog zijn:
 - o Maak duidelijk wat er met de uitkomsten zal gebeuren
 - o Zorg voor een neutrale facilitator
 - o Zorg voor (een mate van) autonomie door deelnemers keuze te bieden in de invulling van de dialoog
 - o Maak gebruik van verschillende rondes op diverse locaties om van regionale input tot nationale aanbevelingen te komen
 - o Organiseer een breder proces als ook andere stakeholders een stem moeten krijgen, en behoud aparte processen voor burgerdialoog
- Een geleerde les over de periode na een dialoog is:
 - o Laat deelnemers steeds weten wat er met de uitkomsten is gebeurd

Aanvullende informatie over burgerdialogen

- Er zijn verschillende handleidingen beschikbaar die ondersteuning bieden bij het organiseren van burgerdialogen (Sectie 3.6).
- Tenslotte wordt in deze versnelstudie de opzet en impact van vijf eerdere dialogen nader beschreven ter inspiratie (Sectie 4).

1 INLEIDING

Aanleiding

In de kabinetsvisie 'Burgerbetrokkenheid bij de energietransitie'¹ geeft het ministerie van Economische Zaken en Klimaat (EZK) aan sterker in te willen zetten op burgerdialoog met als doel om beleidskeuzes inclusief, en dus met inbreng van burgers, te maken¹. In dit licht verkent het (demissionair) kabinet de mogelijkheid om een nationale dialoog over energie op te zetten. Hierbij wil EZK gebruik maken van ervaringen die zijn opgedaan bij eerdere burgerdialogen.

Versnelstudie als onderdeel van kennisprogramma inwonerparticipatie

Deze publicatie is een van de versnelstudies van TNO. Dergelijke versnelstudies...

- zijn in relatief korte tijd samengesteld ('snel') en behandelen onderwerpen die de energietransitie mogelijk kunnen versnellen ('versnel').
- geven een overzicht van de stand van kennis van een bepaald onderwerp op het gebied van burgerparticipatie, op basis van verschillende (wetenschappelijke) bronnen uit binnen- en buitenland.
- zijn onderdeel van het Kennisprogramma Burgerparticipatie in de Fysieke Leefomgeving, waarin TNO in opdracht van het ministerie van EZK en in samenwerking met het NP RES, de VNG en het IPO kennis ontwikkelt over burgerparticipatie in de fysieke leefomgeving (kijk voor meer informatie op <https://www.energieparticipatie.nl>).
- zullen door EZK, Nationaal Programma Regionale Energiestrategie (NP RES), Interprovinciaal Overleg (IPO) en Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG) worden gebruikt om hun achterban van regionale en lokale overheden te ondersteunen.

In deze versnelstudie beantwoorden we de volgende vragen

In deze versnelstudie maken we gebruik van (wetenschappelijke) literatuur over burgerdialogen in het algemeen en van beschrijvingen van vijf burgerdialogen op het gebied van de energietransitie en klimaatbeleid in de afgelopen vijf jaar.

Op basis hiervan beantwoorden we de volgende onderzoeksvragen:

1. Wat is een burgerdialoog?
2. Wat zijn geleerde lessen van andere (nationale) burgerdialogen over energie (en klimaat)?
3. Hoe zijn eerdere burgerdialogen rond klimaat en energie vormgegeven?

De burgerdialogen die zijn verkend voor dit onderzoek

Hieronder worden de vijf verschillende internationale burgerdialogen die zijn verkend in deze versnelstudie kort geïntroduceerd. In Sectie 4 worden deze cases in meer detail beschreven.

Citizen Dialogues on Canada's Energy Future – Canada

Het [Simon Fraser University Centre for Dialogue](#) heeft de Citizen Dialogues on Canada's Energy Future onafhankelijk ontworpen en uitgevoerd in opdracht van het ministerie van Natural Resources Canada (NRCan). De dialoog vond plaats in september en oktober 2017^{2,3}. In totaal hebben 146 burgers deelgenomen aan de diverse activiteiten. Het proces bestond uit vijf bijeenkomsten op regionaal niveau en één bijeenkomst op nationaal niveau. De hoofdvraag die tijdens deze dialoog centraal stond was: 'Hoe moet de energietoekomst van Canada er over één generatie uit zien, en hoe komen we daar?'

Public Dialogue on Climate Adaptation – Verenigd Koninkrijk

De [Public Dialogue on Climate Adaptation](#) is georganiseerd in opdracht van het Department for Environment, Food and Rural Affairs (Defra) en Sciencewise, een Brits overheidsprogramma over burgerparticipatie^{4,6}. De activiteiten vonden plaats in maart en april 2022 en werden georganiseerd en uitgevoerd door marktonderzoeksbureau Ipsos en de Universiteit van Leeds. Uiteindelijk hebben er 107 burgers deelgenomen aan het proces. Het thema van de dialoog was klimaatadaptatie in Engeland, de centrale vraag was: 'hoe zou een goed aangepast Engeland er uit zou moeten zien?'. De in totaal zeven bijeenkomsten stonden elk in het teken van een specifiek thema.

Fair Energy Transitions for All – verschillende Europese landen

[Fair Energy Transitions for All \(FETA\)](#) vond plaats in 2020-2022 in negen EU-landen, namelijk België, Bulgarije, Denemarken, Duitsland, Frankrijk, Italië, Nederland, Polen en Spanje⁷. De opdrachtgever was een consortium bestaande uit zeven verschillende stichtingen. De dialogen werden georganiseerd en uitgevoerd door 16 nationale organisaties. Het proces in Nederland werd georganiseerd door Berenschot en Clingendael⁸. In totaal namen er 917 burgers en 150 experts deel aan de gesprekken⁹, die met kwetsbare burgers werden gevoerd over hoe een eerlijke energietransitie voor iedereen er uit kan zien⁸. Tijdens de meer dan 90 bijeenkomsten stond onder meer de vraag centraal hoe ervoor te zorgen dat de kosten en baten van de energietransitie eerlijk worden verdeeld in de samenleving.

National Dialogue on Climate Action – Ierland

De [National Dialogue on Climate Action \(NDCA\)](#) werd en wordt geleid door de Department of Environment, Climate and Communications (DECC) met ondersteuning van de Environmental Protection Agency (EPA)¹⁰. Het is een doorlopende dialoog over klimaatverandering, -adaptie en -actie voor het bereiken van de 1,5 °C-doelstelling, die in maart 2017 van start is gegaan in Ierland¹¹. De NDCA is een grootschalig en langlopend proces waarbinnen verschillende vormen van participatie worden ingezet. De zes onderdelen van de NDCA zijn de Climate Change Lecture Series, de Annual Climate Change Conference, Climate Change in the Irish Mind, de Climate Conversations, het National Climate Stakeholder Forum en de National Youth Assembly on Climate. Aan de Climate Conversations in 2022 deden meer dan 4300 mensen mee¹². De NDCA richt zich op bewustzijn, betrokkenheid en klimaatgeletterdheid. Daarnaast vindt er ook sociaalwetenschappelijk onderzoek (over gedrag en gedragsverandering) plaats¹³.

Bürgerdialog Stromnetz – Duitsland

De [Bürgerdialog Stromnetz](#) is opgericht in 2015 als een zelfstandige organisatie ondersteund door het Duitse ministerie voor economie en klimaatbescherming¹⁴,¹⁵. Het is een doorlopende dialoog over de modernisering en uitbreiding van het stroomnet in het kader van de energietransitie¹⁶. De Bürgerdialog bestaat uit een groot aantal verschillende activiteiten waardoor er geen duidelijk overzicht is van het aantal deelnemers. Onderwerpen die binnen deze dialoog zijn verkend zijn o.a. relevante wet- en regelgeving, implementatie van de energietransitie, behoefte aan hoogspanningslijnen, planning- en besluitvormingsprocedures en participatiemogelijkheden voor burgers.

2 WAT IS EEN BURGERDIALOOG?

Een burgerdialoog: overlegprocessen met burgers over kwesties van nationaal belang

Burgerdialogen krijgen op veel verschillende manieren invulling: in de praktijk is er geen sprake van een vast format. Een burgerdialoog is een vorm van burgerparticipatie waarmee diepgaande inzichten in de perspectieven, zorgen en wensen van burgers kunnen worden verkregen op het gebied van diverse thema's waarbij wetenschap en technologie een grote rol spelen¹⁷. Binnen dialogen kan 'een diverse mix van burgers met een scala van opvattingen' worden samengebracht met beleidsmakers en experts 'om complexe en/of controversiële kwesties te bespreken, erover na te denken en tot conclusies te komen'¹⁸. Op deze manier ondersteunen burgerdialogen beleidsmakers bij het nemen van weloverwogen beslissingen op het gebied van beleid voor toekomstige ontwikkelingen¹⁷. De onderwerpen die centraal staan binnen burgerdialogen gaan vaak over 'kwesties van nationaal belang', zoals (toekomstig) energiebeleid¹⁹.

Burgerdialogen worden ook wel maatschappelijke dialogen genoemd. In dit geval gaat het vaak om processen met zogenaamde maatschappelijke actoren waaronder 'maatschappelijke organisaties (zoals consumentenorganisaties, milieuorganisaties, kerken, bedrijven, vakbonden), politiek-bestuurlijke actoren (parlementariërs, gemeenten, provincies, ministeries), individuele belanghebbenden en burgers, en experts'²⁰, p. 13. Maatschappelijke dialogen richten zich dus over het algemeen op een bredere doelgroep dan burgers.

In de cases die zijn geïntroduceerd in Sectie 1 laten de dialogen zich samenvatten als een serie gesprekken waarbinnen een groep diverse burgers zowel met elkaar als met beleidsmakers en experts in discussie gaat en gezamenlijk reflecteert om tot aanbevelingen te komen voor beleid en beleidsmakers²⁶⁹. Soms worden ook andere belanghebbende partijen betrokken^{12 21}, maar dit is dan meestal vooral ter ondersteuning van de dialoog tussen burgers.

Een nationale dialoog bestaat vaak uit verschillende lokale of regionale dialogen. Binnen de bestudeerde cases zijn er twee types te onderscheiden:

- (1) een dialoog als een afgebakend traject, zowel in tijd (kortlopend) als in uitgenodigde deelnemers. De dialogen in Canada, Engeland en de EU (FETA) zijn hier voorbeelden van;
- (2) een dialoog als een doorlopend proces met herhaalde en voortdurende interactie met burgers, bijvoorbeeld de dialogen in Ierland en Duitsland.

Daarnaast worden er binnen een dialoog diverse methoden ingezet om burgers te betrekken gedurende het proces.

Een veel voorkomende methode is de focusgroep. Soms wordt er zelfs alleen gebruik gemaakt van focusgroepen. Zo schrijft het Overlegorgaan Fysieke Leefomgeving (OFL) over door hen georganiseerde burgerdialogen dat deze in 'opzet en uitvoering in de praktijk het karakter hadden van focusgroepen (...). Onder focusgroep verstaan wij [OFL] in dit geval een kwalitatieve onderzoeksmethode waarbij een groep van mensen gevraagd wordt naar hun percepties, ideeën en meningen over een concept, idee of ontwikkeling'²². Focusgroepen zijn een middel om burgers met elkaar in gesprek te laten gaan en o.a. percepties op te halen rond een bepaald vraagstuk. In de onderzochte cases waren in sommige gevallen focusgroepen een onderdeel van de dialoog.

Burgerdialogen zelf maken vaak onderdeel uit van een zogenaamde participatiemix, oftewel de diverse activiteiten, methoden en processen die worden ingezet en georganiseerd op het gebied van burgerparticipatie. Zo vonden er naast de dialogen in Ierland en Duitsland ook activiteiten plaats in het kader van bredere communicatie en educatie^{12 23 24}. In de Duitse case is de Bürgerdialog opgezet als een zelfstandige organisatie²¹.

Burgerdialoog lijkt op burgerberaad maar legt nadruk op het ophalen van perspectieven

Een burgerdialoog heeft, afhankelijk van de invulling, overeenkomsten met een burgerberaad. Net als een burgerdialoog is een burgerberaad een methode van burgerparticipatie waarbij burgers bijeenkomen om op basis van uitgebreide informatie te discussiëren en een (eventueel bindend) advies of aanbevelingen te geven over een bepaald beleidsvraagstuk²⁵. Dit is ook te zien in de meeste bestudeerde cases (bijv. het FETA-project, de NDCA en de public Dialogue on Climate Adaptation)^{6 9 12}.

Zowel bij burgerberaden als bij burgerdialogen worden vaak door politici toezeggingen gedaan met betrekking tot het (op de een of andere manier) meenemen van de uitkomsten in de politieke besluitvorming. Sciencewise raadt het organiseren van burgerdialogen zelfs af wanneer er geen realistische mogelijkheid bestaat dat de bevindingen beslissingen niet kunnen beïnvloeden of beslissingen al zijn gemaakt ^{17 (p.6)}.

Daarnaast zijn er enkele verschillen, hoewel het lastig is om een strikt onderscheid te maken tussen deze vormen van participatie omdat zowel burgerberaden als burgerdialogen op verschillende manieren worden vormgegeven in de praktijk. Het grootste verschil zit in het hoofddoel: binnen burgerdialogen ligt de nadruk op het verkrijgen van diepgaande inzichten in burgerperspectieven, die vervolgens beleidskeuzes kunnen informeren. Bij burgerberaden draait het centrale doel om het formuleren van advies of aanbevelingen d.m.v. gezamenlijke discussie ²⁵.

Ook praten bij een burgerberaad geen andere partijen dan burgers mee bij het vormen van het advies terwijl dit bij een dialoog, wanneer deze is opgezet als een breder proces met maatschappelijke belanghebbenden, wel het geval kan zijn. Daarnaast omvat een burgerberaad een duidelijker vormgegeven proces ²⁵, terwijl een burgerdialoog verschillende vormen kan hebben door het gebruik van diverse activiteiten (zie eerder genoemde cases).

3 GELEERDE LESSEN VAN ANDERE NATIONALE DIALOGEN OVER ENERGIE EN KLIMAAT

Hieronder volgt een overzicht van de geleerde lessen uit de hierboven besproken casussen.

Over de keuze voor een maatschappelijk (burger)dialoog

Aangezien een burgerdialoog geen vastomlijnde methode is, hangt het af van de doelen van een dialoog hoe deze het beste kan worden vormgegeven. Hieronder geven we een verzameling weer van de doelen die in de onderzochte cases nagestreefd werden. In de cases is niet gemeten of deze doelen behaald zijn; daarom kunnen we niet zeggen of de betreffende burgerdialogen succesvol zijn geweest.

Centrale doelen:

- Het ophalen van standpunten, perspectieven, zorgen en hoop onder burgers rondom een specifiek thema binnen energie en klimaat;
- Deze signalen meenemen in beleid en communicatie;
- Bijdragen aan de 'geletterdheid' (het opdoen, kunnen duiden en gebruiken van kennis) van burgers rond een thema;
- Wederzijds begrip creëren tussen verschillende groepen burgers.

Overige doelen:

- Doorlopende dialoog tussen overheid en burgers;
- Wederzijds begrip creëren tussen burgers en overheden;
- De relatie tussen de overheid en de maatschappij versterken, dan wel het vertrouwen van burgers in overheid vergroten;
- Het creëren van draagvlak voor aankomende veranderingen.

Geleerde lessen over de organisatie van een burgerdialoog

Neem voldoende tijd voor de voorbereiding

In de Ierse casus hebben sommige van de geleerde lessen betrekking op de voorbereidende planning ¹¹. De organisatie noemt het noodzakelijk dat er voor de planning en de voorafgaande coördinatie voldoende tijd wordt genomen. Dit is nodig om zowel de doelstellingen, de rollen van verschillende leden als de structuur van de organisatie duidelijk vorm te geven en af te bakenen. Bovendien zijn duidelijke definities van algemene kenmerken, communicatiestrategie, communicatiemiddelen en verwachte resultaten nodig. Ten slotte moet ervoor worden gezorgd dat alle betrokken partijen (opdrachtgever, uitvoerder en deelnemers) een gedeeld begrip hebben van wat een klimaatdialoog zou moeten zijn en waar het toe zou moeten leiden.

Schakel een gespecialiseerde organisatie in voor zowel organisatie als begeleiding

De dialogen worden vaak in opdracht van een ministerie georganiseerd en uitgevoerd door een gespecialiseerde organisatie of instelling. Daarnaast wordt er parallel vaak een (adviserende) expertgroep opgezet. In Engeland werd een zogenaamde Oversight Group ingesteld. Deze groep bestond uit experts op het gebied van milieu, natuurbescherming, volksgezondheid, klimaatverandering en -adaptatie. Vanuit hun gezamenlijke expertise gaf de groep advies over zowel technische, ethische als praktische kwesties die (kunnen) spelen bij klimaatadaptatie en begeleidde het ontwerp en de uitvoering van het proces ⁵. In Ierland coördineert een interdepartementale werkgroep voor burgerbetrokkenheid en dialoog het proces, deze groep bestaat uit verschillende voor klimaatactie relevante agentschappen en afdelingen ¹².

Maak een keuze tussen een top-down of bottom-up-dialoog, afhankelijk van je doel

De organisatie van de Engelse dialoog (over klimaatadaptatie) heeft voortgebouwd op principes die ontwikkeld zijn door de organisatie van de UK Climate Assembly ²⁶. Zij geeft aan dat het ontwerp van de dialoog de uitkomsten van het proces kan beïnvloeden. Hierbij moet de organisatie een keuze maken wat betreft de inhoudelijke invulling van gesprekken op basis van de gekozen doelstellingen voor de dialoog ^{26 (pp.20-21)}:

- Top-down, waarbij de onderwerpen van tevoren worden bepaald door de organisatie. Denk aan een vooraf opgestelde lijst van opties of beleidsmaatregelen die deelnemers kunnen bediscussiëren en beoordelen;
- Bottom-up, waarbij deelnemers bv. zelf ideeën ontwikkelen over de thema's die op tafel liggen en de wijze waarop de dialoog wordt georganiseerd. Dit kan een extra stap zijn ter voorbereiding op de dialoog.

Er kunnen verschillende mengvormen van top-down en bottom-up ingezet worden. Als kanttekening wordt hierbij gemaakt dat een bottom-up-benadering 'wellicht het ontstaan van nieuwe ideeën beter mogelijk [maakt], maar kan ook leiden tot aanbevelingen die onpraktisch of anderszins onwenselijk zijn' ^{26 (p. 21)}. Desalniettemin wordt in Ierland een bottom-up-benadering overwogen voor de organisatie van toekomstige dialogen en is er bereidheid onder lokale belanghebbenden om een actieve rol te spelen bij het opzetten van een meer gedecentraliseerd dialoogproces ^{11 (p.25)}.

Baken het vraagstuk goed af

Of er nu voor een top-down- of bottom-up-benadering wordt gekozen, het thema van de dialoog vraagt in elk geval om een goede afbakening. Op basis van ervaringen met verschillende klimaatdialogen bleek dat wanneer het thema te breed is of er te veel onderwerpen worden geagendeerd, er te weinig tijd en gelegenheid is voor deelnemers om voldoende kennis op te doen en op basis hiervan hun mening te vormen. Hiermee ontstaan het risico dat de uitkomsten van de dialoog vooral gaan leunen op informatie verschaft door experts. Te breed afgebakende thema's leiden daarnaast tot algemene conclusies en niet-specifieke aanbevelingen ^{24, 26}. De organisatie van de dialoog in Canada raadt wel aan om binnen de afgebakende thema's ruimte te houden voor flexibiliteit om 'beleidsopties te relateren aan de waarden van de deelnemers' en 'in te spelen op de behoeften en vragen van de deelnemers' ^{2, p. 3}.

Denk na over de evaluatie van (de impact van) de dialoog

Binnen meerdere dialogen heeft enige vorm van evaluatie plaatsgevonden. In de rapportages ligt daarbij de nadruk op het evalueren van de ervaring van het proces en (verandering van) perspectieven van deelnemers. De Canadese dialoog heeft met behulp van vragenlijsten en kwalitatieve interviews (voorafgaand, tijdens en na afloop) de bijdrage van het proces op de algemene acceptatie voor de energietransitie gemeten (zie Sectie 4 voor de uitkomsten).

Van de bestudeerde cases hebben we alleen voor de NDCA een evaluatie van de uitvoering van de processen zelf kunnen vinden, terwijl voor participatiemethoden, ook bijvoorbeeld burgerberaden, evaluatie van het proces nadrukkelijk wordt aanbevolen ²⁷. Bij geen van de onderzochte casussen is er onderzoek gedaan (of in elk geval gepubliceerd) over de impact van de dialogen op het niet-deelnemende burgers.

De evaluatie van het NDCA maakt duidelijk dat het vooral voor continue dialoogprocessen essentieel is om duidelijke prestatie-indicatoren vast te stellen ¹². Voor evaluatie van impact zijn impactindicatoren zeer nuttig (zie Sectie 4 ^{11, p. 17-23})

Geleerde lessen over de werving van deelnemers

Over het algemeen kan voor de werving gekeken worden naar hoe dit gebeurt bij [burgerberaden](#). Daarnaast zijn er enkele geleerde lessen vanuit ervaringen met dialogen.

Werf mensen met verschillende waarden

Bij het ontwerpen van de activiteiten binnen de dialoog is het belangrijk rekening te houden met hoe persoonlijke waarden mogelijk de gesprekken beïnvloeden. Onderzoek laat zien dat 'waarden, wereldbeelden en politieke ideologieën meningen sterker kunnen beïnvloeden dan wetenschappelijke en technische informatie' ^{28, p. 21}. Een zekere diversiteit aan persoonlijke waarden is dan ook aan te bevelen.

Houd rekening met uitval van deelnemers

Net als uitval van deelnemers bij andere participatiemethoden kende ook de besproken casussen annuleringen en uitval onder het initieel aantal aangemelde deelnemers. Bij de Canadese case ging het aantal deelnemers van 190 naar 146 deelnemers. In de rapportage zegt de organisatie hier het volgende over: 'de onvoorspelbare aard van uitval vergroot de foutmarge tussen de demografische gegevens van deelnemers en die van de Canadese bevolking in het algemeen' ^{2, p. 7}. Het voorkomen van annuleringen en uitval van deelnemers vraagt dus ook bij burgerdialogen aandacht van de organisatie. Ondanks de uitval geeft de organisatie aan dat de diversiteit en representativiteit van deelnemers uitstekend was mede dankzij hun procedures voor werving en selectie (zie Sectie 4 voor meer informatie). Ze vinden dat dit 'een aanzienlijke verbetering is ten opzichte van de zelfgekozen deelnemers die regelmatig conventionele publieke participatie-activiteiten bijwonen' ^{2, p. 7}.

Werk samen met organisaties waar doelgroepen al contact mee hebben

Vooraf voor dialogen die zich richten op minder goed te bereiken burgers is het volgens de organisatie van FETA ook nuttig om met organisaties te werken waar de doelgroep al contact mee heeft⁹. De NDCA geeft aan dat veel van de deelnemers aan dialogen al betrokken waren bij het Klimaatdebat en eist een bewuste inspanning om mensen te bereiken die nog niet eerder betrokken zijn. Dit zou bijvoorbeeld de vorm kunnen aannemen van online betrokkenheid of activiteiten op locatie zoals workshops en diepgaande interviews¹². Ook de Bürgerdialog biedt veel voorbeelden van dergelijke activiteiten op locatie²¹. Een ander belangrijk punt is doelgroepsegmentatie: benaderingen moeten worden afgestemd op berichtgeving die de individuele en gemeenschapscontext weerspiegelt en rekening houdt met de verschillende niveaus van educatie en betrokkenheid bij het onderwerp onder deelnemers^{11 29}.

Volgens de NDCA is inclusiviteit ook belangrijk wanneer het betrokken experts betreft: hier wordt interdisciplinaire en intersectorale samenwerking als een voorwaarde gesteld. Dit houdt in dat experts op het gebied van sociale wetenschappen, gedragswetenschappen en geesteswetenschappen moeten samenwerken met experts op het gebied van natuurwetenschap, technologie en wiskunde¹¹. De inclusie van deze perspectieven kan helpen bij het 'openen' van discussies en ruimte bieden voor 'alternatieve vragen, verwaarloosde kwesties en gemarginaliseerde perspectieven' die cruciaal kunnen zijn voor effectief en eerlijk beleid^{11 (p.26)}.

Zorg voor vergoeding, kinderopvang en andere ondersteuning

Om deelname aan de dialogen te stimuleren en tevens diversiteit onder deelnemers te waarborgen ontvingen deelnemers in Canada en Engeland een vergoeding. Zo kregen deelnemers in Canada \$400 voor deelname aan de regionale dialogen en \$600 voor deelname aan de Pan-Canadese dialoog.

Daarnaast werden vanuit de organisatie de reizen van deelnemers geregeld en eventuele kosten voor kinderopvang of ondersteuning voor mensen met een beperking vergoed². Ook de organisatie van FETA benadrukt dat verschillende vormen van compensatie met name belangrijk zijn als het om participatie van deelnemers uit lage inkomensgroepen gaat²⁹. Andere voorbeelden die zij geven zijn kinderopvang ter plaatse, vouchers voor winkels en activiteiten in de omgeving van de deelnemers of sociale activiteiten zoals een gezamenlijke lunch of diner. Voor deze sociale activiteiten kunnen eventueel ook vrienden en familieleden van de deelnemers worden uitgenodigd.

Over het houden van een burgerdialoog

Maak duidelijk wat er met de uitkomsten zal gebeuren

Net als bij andere participatiemethoden, is transparantie ook een belangrijke randvoorwaarde bij burgerdialogen. Er moet duidelijkheid zijn over waar de beoogde uitkomsten toe dienen evenals de beperkingen van de betreffende dialoog. Dit betekent dat er ook duidelijkheid moet worden gegeven over de rol van deelnemers, zowel gedurende het proces als na afloop. Denk hierbij aan informatie over eventuele vervolgvacatures^{26 (p. 20)}. Zo wordt er in dit kader verwezen naar het Franse Burgerberaad en de niet-nagekomen belofte over het opvolgen van de geformuleerde aanbevelingen. Dit soort "gebrekkige nazorg" kan leiden tot desillusie onder deelnemers, die een positieve ervaring van de dialoog alsnog teniet kan doen. Transparantie en verwachtingen uitspreken over rollen, resultaten en hoe deze worden gebruikt is dan ook noodzakelijk (Cherry et al., 2021) in^{6 (p.21)}.

Zorg voor een neutrale facilitator

De Canadese dialoog benadrukt dat facilitators van de discussies zo neutraal mogelijk dienen te blijven ten aanzien van de besproken onderwerpen². Ze verstrekken feiten en geven alle deelnemers de gelegenheid om hun standpunten te uiten, om daarmee een gezamenlijke feitenbasis te creëren. Ook in de Duitse Bürgerdialog staat het verstrekken van feiten en een neutraal standpunt vanuit de organisatie centraal²¹.

Zorg voor (een mate van) autonomie door deelnemers keuze te bieden in de invulling van de dialoog

Binnen participatieactiviteiten is het belangrijk dat deelnemers een bepaalde mate van autonomie ervaren ^{26 (p.20)}. Dit kan een reden zijn om deelnemers (deels) te betrekken bij het samenstellen van het programma (bottom-up). Zo konden bij eerdere klimaatberaden deelnemers sprekers kiezen uit een lijst en zo bepalen welke kennisvragen of zorgen er aan bod kwamen ^{26 (p. 20)}. In de Ierse case wordt de co-creatie van doelen, methodes en verwachte resultaten als een centraal doel van de planningsfase gezien ¹¹.

Maak gebruik van verschillende rondes om van regionale input tot nationale aanbevelingen te komen

De bestudeerde casussen lijken een patroon in de opzet van de dialogen te suggereren. Zo wordt er bij de Canadese en Engelse dialoog gestart met een ronde gesprekken in de diverse regio's van het betreffende land over het gekozen thema. Hiervoor wordt initieel breed uitgenodigd; vervolgens wordt uit de geïnteresseerden een representatieve groep deelnemers geselecteerd. Door middel van diverse activiteiten worden perspectieven, zorgen en aanbevelingen verzameld. Daarna volgt een tweede ronde gesprekken waarvoor een kleinere groep vertegenwoordigers wordt uitgenodigd uit de deelnemers aan de eerste ronde gesprekken. Ook hier wordt geprobeerd de representatieve diversiteit te waarborgen. Deze deelnemers vertaalden de bevindingen uit de eerste ronde naar concrete beleidsaanbevelingen.

Organiseer een breder proces als ook andere stakeholders een stem moeten krijgen, en behoud aparte processen voor burgerdialoog

Wanneer een organisatie een dialoog met verschillende soorten belanghebbenden voor ogen heeft, kan gekeken worden naar de Ierse en Canadese casus. De Ierse dialoog bevat een parallel traject waar een bredere groep stakeholders betrokken wordt (zie de beschrijving over NCSF in Sectie 4). De Canadese dialoog was ingebed in een breder proces genaamd Generation Energy.

Hiervoor liep er, in de zes maanden voorafgaand aan de energiedialoog, een forum waar Canadezen hun ideeën over een schone en betaalbare energietoekomst konden delen, met elkaar in discussie gaan en stemmen op ideeën van anderen. Daarnaast was er o.a. gelegenheid voor uitgebreidere inzendingen van o.a. wetenschappers en denktanks, diverse overheden en gemeenschappen, industrie en bedrijven.

Geleerde les over de periode na een burgerdialoog

Laat deelnemers steeds weten wat er met hun inbreng gebeurd is

Ten slotte wordt door zowel FETA als de NDCA vermeld dat er tijdige en duidelijke feedback moet plaatsvinden over hoe de resultaten van de dialogen zijn gebruikt. Niet elk voorstel hoeft te worden uitgevoerd, maar deelnemers moeten ten minste zien hoe hun inbreng wordt behandeld in het politieke proces ⁹. Daarnaast wordt door de NDCA aangeraden om updates te verstrekken over welke voortgang is geboekt en hoe dit verband houdt met de betrokkenheid van de deelnemers. Dit kan leiden tot meer vertrouwen onder deelnemers omdat hun stem daadwerkelijk wordt gehoord ¹².

Handleidingen voor het organiseren van burgerdialogen

Tijdens de voorbereiding voor deze versnelstudie werd duidelijk dat er veel handleidingen en richtlijnen bestaan voor burgerdialogen. Hoewel deze handleidingen zijn opgesteld op basis van dialogen over andere thema's dan energie en/of klimaat, bieden ze waardevolle inzichten. Hieronder volgt daarom een kort overzicht met een aantal handleidingen en documenten ter inspiratie voor het organiseren van een burgerdialoog.

1. [Guidance Manual for a Climate Dialogue \(Interreg Europe, 19 p.\)](#): Handleiding voor het opzetten van klimaatdialogen voor lokale overheden, geeft een overzicht van creatieve methoden.
2. [Guidelines for organising a public dialogue on the strategy of a biomedical research centre \(Ipsos/CRG, 7 p.\)](#): Beknopte richtlijnen voor het organiseren van een dialoog.
3. [How do I have effective dialogue with the public? \(Imperial College London, 5 p.\)](#): Beknopte handleiding voor het organiseren van een effectieve dialoog, inclusief een beschrijving van verschillende dialoogtechnieken.
4. [Public Conversations Project Dialogue, \(Public Conversations Project, 26 p.\)](#): Beschrijving van een specifieke methode die kan worden ingezet voor dialogen over onderwerpen waarover diepe verdeling in de samenleving bestaat. Dit zijn onderwerpen die gerelateerd zijn aan o.a. identiteit, kernwaarden en wereldbeelden.
5. [How to engage with hard-to-reach citizens for policy development? \(FETA, 24 p.\)](#): Gedetailleerde handleiding die is ontwikkeld op basis van het FETA-project, gericht op dialogen met burgers met een laag inkomen en andere moeilijk bereikbare groepen.
6. [How to Guide - Public Dialogue \(ORION, 5 p.\)](#): Korte uitleg van dialoog als een instrument voor *open science*, met een voorbeeld van projectbeheer en tijdslijn.
7. [Doing Public Dialogue – A support resource for research council staff \(Research Council UK, 40 p.\)](#): Uitgebreide en praktische informatie over burgerdialogen en hoe deze te organiseren, met verwijzingen naar verdere informatiebronnen. Gaat ook in op voorwaarden voor het inzetten van een dialoog (vanaf blz. 13).

Meer lezen over geleerde lessen en aanbevelingen

1. [Public Dialogue and Deliberation – A communication perspective for public engagement practitioners \(Edinburgh Beltane, 76 p.\)](#): Uitgebreide uitleg over een specifieke benadering voor dialoog en deliberatie, waarbij wordt ingegaan op facilitatie en de onderliggende filosofische en machtskwesties rondom dialogen en publieke participatie.
2. [What is public dialogue? And other frequently asked public dialogue question \(Sciencewise, 33 p.\)](#): Antwoorden op acht vaak gestelde vragen over burgerdialogen, waaronder "wanneer is een burgerdialoog een geschikt middel en wanneer niet?" en "kunnen burgers een zinvolle bijdrage leveren?".
3. [The Government's Approach to Public Dialogue on Science and Technology \(Sciencewise, 7 p.\)](#): Beschrijving van de aanpak van de Britse regering voor dialogen over wetenschap en technologie, inclusief leidende beginselen.
4. [Elf lessen voor een goede Energiedialoog \(Rathenau Instituut, 99 p.\)](#): Uitgebreid rapport over energiedialogen in de Nederlandse context, met vijf cases die teruggaan tot de jaren 80 en elf belangrijke geleerde lessen (vanaf blz. 82). Het rapport behandelt onderwerpen zoals de rol van participatie in de interactie tussen overheden en maatschappij, de politieke en maatschappelijke positie van de organisator en de vormgeving van het participatieve traject.
5. [Public Dialogue Review – Lessons from public dialogues commissioned by the RCUK \(Research Council UK, 26 p.\)](#): Beoordeling van 14 verschillende dialogen en geleerde lessen voor onderzoeksraden.

4 VERDIEPING: HOE ZIJN EERDERE DIALOGEN ROND KLIMAAT EN ENERGIE VORMGEGEVEN?

Hieronder bespreken we hoe de vijf dialogen zijn vormgegeven en, zover dat bekend was, wat de uitkomsten en de impact zijn geweest. Hoe de dialogen zijn opgezet is mede afhankelijk van de doelgroep. Sommige dialogen 'richten zich met name op experts en belanghebbenden', andere dialogen 'richten zich specifiek op het betrekken van burgers', waarbij combinaties ook mogelijk zijn ^{20 (p.13)}.

Hoe is het proces vormgegeven?

Opzet Citizen Dialogues on Canada's Energy Future – Canada

De burgerdialoog in Canada bestond uit vijf fases die hieronder worden toegelicht (voor een uitgebreid overzicht van alle fases en bijbehorende activiteiten inclusief dagprogramma's en instructies voor de organisatie en facilitators zie [Process Design](#) ³⁰). Deze burgerdialogen waren onderdeel van een groter proces genaamd *The Generation Energy Public Consultation*.

Fase 1) Het vaststellen van het kader voor de dialogen. Op basis hiervan werd informatie- en communicatiemateriaal geproduceerd dat voor een breed publiek begrijpelijk was (zie ook [Discussion Guide](#) voor gedetailleerd gespreksmateriaal ³¹). Dit materiaal omvatte o.a. het doel en de context van de dialogen, een overzicht van diverse perspectieven op het thema en feitelijke informatie over de impact van diverse beleidsopties.

Fase 2) Werving van de deelnemers. Een marktonderzoeksbureau heeft willekeurig een eerste serie uitnodigingen verstuurd in alle grote regio's; hier reageerden bijna 4000 geïnteresseerden op. Uit deze groep werden vervolgens 150 deelnemers geselecteerd op basis van hun geografische locatie, demografische kenmerken en houding ten opzichte

van energievraagstukken (zie Appendix E in [2] voor het complete overzicht van indicatoren gebruikt bij werving van deelnemers). Om deze zogenaamde attitudinale diversiteit in kaart te brengen werd een eerste opiniepeiling afgenomen. Hier werd onder meer bevraagd welk belang deelnemers toekenden aan de economie en het milieu en of ze dachten dat de doelstellingen voor broeikasgasreductie positieve of negatieve invloed hebben op hun financiële situatie. De geografische diversiteit werd gewaarborgd door o.a. minimaal twee deelnemers uit elke provincie te selecteren.

Naast de primaire demografische kenmerken, waaronder geslacht, leeftijd, gezinsinkomen, opleiding, inheemse identiteit en zichtbare minderheidsstatus, werden er ook secundaire kenmerken gebruikt om participatiebias te verminderen. Hiervoor werd o.a. gekeken naar 'de arbeidsstatus van de deelnemers, de aanwezigheid van kinderen onder de 25 jaar in de huishoudens van de deelnemers en of deelnemers hadden gestemd bij de laatste verkiezingen' ^{2, p. 7}.

In aanvulling op bovenstaande werving- en selectieprocedure werden er daarnaast diverse maatregelen getroffen om barrières tot deelname te verminderen, waaronder een honorarium voor deelnemers en volledige reiskostenvergoeding en vergoeding van kinderopvang. Op deze manier werd geprobeerd tot een groep deelnemers te komen die de diversiteit van Canadezen op de genoemde aspecten weerspiegelden.

Fase 3) Regionale dialogen. Er werden vijf regionale dialogen georganiseerd, met elk dertig deelnemers. Tijdens deze tweedaagse bijeenkomsten werden er aanbevelingen geformuleerd voor het vormgeven van de Canadese energietoekomst.

Voor deze dialogen zijn diverse methoden ingezet, altijd onder begeleiding van een professionele facilitator:

- *Soft Shoe Shuffle* (een *Deep Democracy*-methode van Myrna Lewis: Iedereen in de ruimte gaat daarbij staan en mensen die een statement willen maken, zetten een stap naar voren. Mensen die het eens zijn met het gemaakte statement lopen naar de persoon toe die het statement maakte.);
- Discussies aan de hand van video, presentatie of een vraag en antwoordsessie;
- *Visioning*, het visualiseren van de toekomst d.m.v. gezamenlijke tekeningen;
- Groepsbrainstorm (voor de beoordelingscriteria van beleidsopties);
- Combinaties van kleine groepsdiscussies en stemmen in grotere groepen;
- Vragenlijsten, op diverse momenten gedurende het proces om zicht te houden op meningen van deelnemers o.a. over energievraagstukken, steun voor beleidsopties en tevredenheid met het proces.

Fase 4) Nationale dialoog. Een driedaagse, pan-Canadese dialoog met 35 deelnemers. Tijdens deze driedaagse dialoog bouwden deelnemers voort op de aanbevelingen van de regionale dialogen. Bij de selectie van deze deelnemers werd opnieuw rekening gehouden met diverse demografische kenmerken en attitudinale diversiteit.

Fase 5) Kennisdisseminatie. Deze fase verliep parallel met de andere fases: medewerkers van de organisatie werkten gedurende het proces aan het vergroten van de bekendheid van de dialogen, o.a. via social media. De uiteindelijke aanbevelingen zijn gepresenteerd aan vertegenwoordigers van de overheid, belanghebbenden en geïnteresseerden.

Om te zorgen dat de resultaten van de dialoog een zo groot mogelijke impact hadden op zowel besluitvorming als het maxi-publiek, was het verspreiden van kennis een belangrijk onderdeel van het proces. Online communicatie over deze dialoog verliep via de website canadaenergyfuture.ca. Medewerkers van het Centre for Dialogue probeerden daarnaast via reguliere en sociale media het bewustzijn over de dialoog te vergroten onder het maxi-publiek. Hiervoor werden o.a. opiniestukken geschreven in de nationale media en radio-interviews gegeven. De bevindingen en aanbevelingen zijn na publicatie door de organisatie actief onder de aandacht gebracht van zowel de overheid als het maxi-publiek. Als onderdeel hiervan koppelde de organisatie deelnemers met lokale en nationale media om de kennis verder te verspreiden.

Opzet Public Dialogue on Climate Adaptation – Engeland

De Engelse dialoog bestond uit verschillende elementen met een looptijd van in totaal vijf weken. Een zogenaamde *Oversight Group*, bestaande uit leden met een breed spectrum aan expertise, begeleidde zowel het ontwerp als de uitvoering van het proces. De onderwerpen van de dialoog werden onder andere vorm gegeven op basis van een literatuurstudie over klimaatadaptatie en publieke participatie (wetenschappelijke en grijze bronnen van de laatste tien jaar).

Fase 1) Werving en selectie. Om zicht te krijgen op de verschillende perspectieven en zorgen onder burgers die leven in de diverse fysieke landschappen die Engeland kent, werden voor de online workshops (zie fase 2) deelnemers geworven uit vier regio's die zich kenmerken door de grootste klimaatgevaaren voor Engeland: overstromingen (door kust-, rivier- of oppervlaktewater), kusterosie, oververhitting, waterstress en de kans op storm (bezien vanuit nationaal niveau, in plaats van voor specifieke geografische gebieden).

Voor de werving werden verschillende methoden gecombineerd waaronder een gestratificeerde steekproef en *intensity sampling* (zie Annex A³² voor een uitgebreide beschrijving over de werving en selectie van deelnemers). Hierbij zijn er quota gesteld voor o.a. geslacht, leeftijd, etniciteit, geografische locatie en ervaring met de gevolgen van extreme weersomstandigheden in het dagelijks leven. Deze benadering werd gekozen om de kenmerken van de lokale bevolking van elk van de regio's te weerspiegelen; statistische representativiteit speelde hier geen rol. Voor elke regio werden 30 deelnemers geselecteerd. Door uitval gedurende het proces kwam het uiteindelijke aantal deelnemers op 107. Voor de nationale top (zie fase 3) werden zes tot acht deelnemers uitgenodigd uit elke regio op basis van workshopbezoek en dezelfde quota gebruikt bij de workshops. Uiteindelijk hebben er 28 mensen deelgenomen. Het werven van deelnemers uit minder goed te bereiken doelgroepen is niet expliciet besproken in het rapport. Daarnaast wordt ook niet duidelijk welke rol dit proces had in de bredere participatiemix.

Fase 2) Workshops. Als eerste vonden er zes online workshops plaats waarbij deelnemers met elkaar en experts in gesprek gingen over klimaatadaptatie en klimaatrisico's. Het programma zag er uit als volgt:

- Workshop 1: Wat is klimaatadaptatie?
- Workshop 2: Impact van het weer tot nu toe
- Workshop 3: Impact van het weer in de toekomst
- Workshop 4: Mogelijkheden tot adaptatie
- Workshop 5: Wie is verantwoordelijk voor wat?
- Workshop 6: Hoe zou een goed aangepast Engeland er uit moeten zien?

De workshops bestonden onder andere uit presentaties door experts in klimaatadaptatie en -risico's, groepsdiscussies, vraag- en antwoordsessies met experts, het verkennen van toekomstscenario's en individuele reflectie-oefeningen.

De bijeenkomsten werden zo ontworpen dat deelnemers geleidelijk steeds beter geïnformeerd raakten over klimaatrisico's, bijbehorende beleidsopties, de daarmee samenhangende onzekerheden en het soort afwegingen dat er gemaakt moet worden binnen besluitvorming. De experts waren daarnaast aanwezig gedurende de sessies om inhoudelijke vragen te beantwoorden.

Na afloop van elke workshop werd er een kennis- en attitudevragenlijst afgenomen onder deelnemers om hun perspectieven te volgen en vast te leggen. Vanaf de derde workshop werd elke sessie gestart met een gezamenlijke reflectie op de bevindingen van de voorgaande workshops. Alle sessies vonden plaats tussen 18:00 en 21:00. Daarnaast werd er een online community opgezet waar deelnemers met elkaar konden discussiëren buiten de workshops om.

Element 2) Nationale dialoog

Na het afronden van de workshop reeks werd een 'nationale top' georganiseerd van een halve dag waarbij de vraag 'Hoe zou een goed aangepast Engeland er uit moeten zien?' centraal stond. Hierbij werden alle inzichten uit de zes workshops gebruikt voor het identificeren en bediscussiëren van een aantal prioriteiten met betrekking tot klimaatadaptatie én de bijbehorende trade-offs.

Opzet FETA – Europa

Het Europese proces bestond uit een dialoog fase, en een zogenaamde advocacy fase (belangenbehartiging). De dialoogfase omvatte drie stappen ^{8 29 33}:

Dialog fase 1) In gesprek met kwetsbare burgers. In totaal zijn er 93 focusgroepen georganiseerd waar 917 kwetsbare personen aan hebben deelgenomen. Onder 'kwetsbaar' worden binnen het project groepen verstaan die 'sociaal of economisch benadeeld zijn en wier belangen vaak niet voldoende vertegenwoordigd zijn in politieke debatten' ³³ (p. 9). Hieronder vallen werklozen, mensen met laag inkomen, alleenstaande ouders, jongeren of ouderen evenals 'werknemers die bedreigd worden door het mogelijke verlies van hun baan als gevolg van toenemende regulering voor energie-intensieve industrieën'. Het doel van de focusgroepen was inzicht verkrijgen in de uitdagingen waar mensen in hun dagelijks leven tegenaan lopen en begrijpen wat zij nodig hebben in de context van de energietransitie. Dit gedeelte van de dialoog werd georganiseerd en uitgevoerd door nationale partners (bijv. Berenschot in Nederland).

Aangezien FETA plaatsvond tijdens de coronapandemie, waren fysieke bijeenkomsten niet altijd mogelijk. Dit belemmerde ook de werving van deelnemers. De facilitators benaderden organisaties die met de doelgroep werken, zoals sociale welzijnsorganisaties, sociale ondernemingen, lokale energie-initiatieven, onderwijsinstellingen en steungroepen. Daarnaast werden deelnemers in hun lokale vertrouwde omgeving opgezocht, vaak binnen bestaande groepen (bijv. taalcursussen).

Binnen de focusgroepen werden deelnemers benaderd op basis van een draaiboek dat was opgesteld voor alle landen. Hierbij werden zogenaamde 'energiedagboeken' gebruikt om mogelijke toekomstige energiestenari's te beschrijven. Daarnaast werden zogenaamde 'personages' gecreëerd die specifieke kenmerken van deelnemers vertegenwoordigen om de uitdagingen en behoeften van kwetsbare burgers te illustreren. Deze personages werden later gebruikt om een menselijk aspect toe te voegen aan de discussies tijdens expertbijeenkomsten.

Dialog fase 2) Beleidsaanbevelingen ontwikkelen op basis van de behoeften van kwetsbare burgers. Tijdens nationale expertbijeenkomsten in de vorm van workshops werden de resultaten uit de focusgroepen besproken met een diverse groep van stakeholders en beleidsmakers, om op basis hiervan beleidsaanbevelingen te formuleren. Parallel aan de nationale expertmeetings was er een EU-taskforce actief voor het opstellen van beleidsaanbevelingen op EU-niveau.

Dialog fase 3) Terugkoppeling van de doelgroep op de beleidsaanbevelingen. De beleidsaanbevelingen werden vervolgens beoordeeld en geprioriteerd door 15-20 deelnemers van de focusgroepen in elk van de betrokken landen tijdens een Fair Energy Forum. Het is onbekend hoe deze 15-20 deelnemers geselecteerd werden.

In de advocacy fase werden de resultaten van de dialoofase gepresenteerd aan beleidsmakers en geïnteresseerden tijdens evenementen voor kennisdisseminatie op zowel nationaal als EU-niveau⁹.

Opzet National Dialogue on Climate Action - Ierland

De Ierse NDCA is een continue proces waardoor er geen duidelijke fases te onderscheiden zijn. De dialoog bestaat daarentegen uit verschillende onderdelen die parallel lopen ^{10 12}:

Onderdeel 1) In de [Climate Change Lecture Series](#) geven experts en wetenschappers lezingen over klimaatgerelateerde onderwerpen. De lezingen zijn toegankelijk voor iedereen (na registratie) en worden live gestreamd en gepubliceerd op Youtube ³⁴. Een voorbeeld hiervan is de [lezing van Professor Stefan Rahmstorf over oceaancirculatie, kantelpunten en het publieke klimaatdebat in april 2023](#) ³⁵.

Onderdeel 2) De jaarlijkse Annual Climate Change Conference faciliteert discussie over een breed scala aan onderwerpen over of gerelateerd aan klimaatverandering. De conferentie heeft elk jaar een speciaal thema. Dit jaar was het 'Klimaatverandering op de grond – landgebruik, verandering in landgebruik en bosbouw' ³⁶. Net als de lezingen worden ook de sessies van de conferenties via Youtube gestreamd en gepubliceerd.

Onderdeel 3) Het onderzoeksproject Climate Change in the Irish Mind analyseert houdingen en gedrag van burgers rond klimaatverandering en is een samenwerking met *Yale University's Programme on Climate Change Communications* ³⁷. Om nationaal representatieve data te leveren, werden hiervoor 4.000 leden van het Ierse publiek bevroegd over hun houding en gedrag ten opzichte van klimaatverandering ¹². De resultaten van dit onderzoek werden in meerdere rapporten gepubliceerd en in een interactieve plattegrond in kaart gebracht. Dit onderzoek wordt voortgezet.

Onderdeel 4) De Climate Conversations lijken op de burgerdialogen zoals beschreven in de overige cases van deze versnelstudie. De *Climate Conversations* betrekken de maatschappij bij de jaarlijkse klimaatactieplannen (*Climate Action Plans*), waarin de Ierse regering uitlegt hoe klimaatdoelen bereikt kunnen worden ¹³. De gebruikte methoden hiervoor zijn focusgroepen, workshops, online consultatie en expert-interviews. De tien focusgroepen vonden in 2022 zowel online als fysiek plaats. Voor de selectieprocedure werden verschillende bevolkingsgroepen geïdentificeerd, waaronder groepen die vaak niet betrokken worden bij klimaatdialogen, kwetsbare gemeenschappen of burgers die extra kwetsbaar zijn voor de gevolgen van klimaatverandering.

Voorbeelden van dit soort groepen waren: personen met een beperking, ouderen, boeren, eiland- & kustbewoners en studenten ¹². De 15 workshops werden door de zogenoemde *Public Participation Networks* georganiseerd. Meer dan 4.300 mensen namen deel aan de online consultatie en tien experts werden geïnterviewd. De bevindingen van de *Climate Conversations* worden in een uitgebreide jaarlijkse rapport gepubliceerd ³⁸.

Onderdeel 5) Het National Climate Stakeholder Forum (NCSF) is een adviesforum voor klimaatkwesties dat drie keer per jaar bijeenkomt en bestaat uit vertegenwoordigers uit de industrie, burgers, vakbonden en overheidsorganen ^{12 39}. Als onderdeel van het NCSF worden diverse evenementen en workshops georganiseerd om samen met belanghebbenden klimaatgerelateerde uitdagingen en oplossingen te bediscussiëren. In 2022 werden hiermee meer dan 300 belanghebbenden bereikt en betrokken, waaronder ook vertegenwoordigers van gemarginaliseerde groepen zoals vrouwen, plattelandsgemeenschappen, personen met een beperking, lage-inkomensgroepen en migranten ¹².

Onderdeel 6) De National Youth Assembly on Climate (NYAC) zorgt ervoor dat de meningen van jongeren over het klimaat op nationaal niveau worden gehoord. De NYAC betreft jongeren tussen 12 en 24 jaar met als doel suggesties te verzamelen en beleidsaanbevelingen te formuleren met betrek tot klimaatactie. De 50 afgevaardigden komen uit jeugdraden, jeugdorganisaties en klimaatorganisaties ⁴⁰. De Assembly zelf is een evenement van één dag waarop afgevaardigden verschillende onderwerpen bespreken waar ze van tevoren over hebben gestemd, en aanbevelingen formuleren die rechtstreeks aan de minister voor jeugd worden gepresenteerd en in een rapport worden samengevat ⁴¹.

Tijdens de Assembly worden verschillende methodes gebruikt, zoals groepsessies, individuele vragen, tekenen en 'wandelede' debatten (lijkt op de eerder genoemde Soft Shoe Shuffle).

Opzet Bürgerdialog Stromnetz – Duitsland

De Duitse Bürgerdialog heeft geen vaste volgorde van verschillende activiteiten, maar is in eerste instantie een organisatie die informatie verstrekt over inhoudelijke vraagstukken, en op verschillende niveaus (lokaal, regionaal en nationaal) en in verschillende vormen dialogen en andere activiteiten organiseert. Zo kunnen burgers vragen stellen via de website die voor iedereen zichtbaar beantwoord worden, of telefonisch via de *Bürgerhotline*. Daarnaast communiceert de organisatie online via een nieuwsbrief, X (voorheen Twitter), Instagram en een podcast en biedt ze een app met kennisquiz aan ¹⁶.

De Bürgerdialog werkt als een zelfstandige organisatie met een team van ongeveer 20 medewerkers. Ook zijn er regionale contactpersonen die benaderd kunnen worden. Het team van de Bürgerdialog is aanwezig op verschillende beurzen en bij burgerfora. Daarnaast organiseren zij bijeenkomsten waar experts in gesprek gaan met burgers en hun vragen beantwoorden.

Ook organiseren ze groepsexcursies naar plekken waar de energietransitie tast- en zichtbaar is, zoals klimaatneutrale wijken, onderstations, pompcentrales en andere voor het stroomnet relevante inrichtingen. Activiteiten worden vaak na werktijd georganiseerd om werkenden ook de mogelijkheid te geven deel te nemen. Om jongeren te bereiken is er een breed scala aan activiteiten voor scholen, universiteiten en andere leerinstellingen, zoals lezingen, projectdagen en -weken, rollen- en planningsspellen en quizzen ²¹.

Naast de communicatie en organisatie van de verschillende activiteiten is het verwijzen naar bestaande wettelijke burgerparticipatie- en inspraakmogelijkheden (die niet per se gerelateerd zijn aan de Bürgerdialog zelf) ook een centrale taak van de organisatie.

Wat zijn de uitkomsten en impact van de beschreven dialogen geweest?

Hieronder worden de uitkomsten en de impact van de vijf dialogen besproken. Het wordt inhoudelijk niet duidelijk wat er met de aanbevelingen en input vanuit de dialoog is gedaan door beleidsmakers en politici. Er wordt wel beschreven voor welk beleid het als input heeft gediend, maar niet op welke wijze het terugkomt in het plan.

Uitkomsten en impact Citizen Dialogues on Canada's Energy Future – Canada

Zowel de regionale als de pan-Canadese gesprekken resulteerden in een serie aanbevelingen waarover consensus bestond onder de deelnemers. Uit de regionale gesprekken kwamen in totaal 61 voorgestelde acties ten behoeve van de energietransitie, o.a. gericht op een schonere en gezondere natuurlijke omgeving en een vermindering van de uitstoot van broeikasgassen. Daarnaast werden er negen aanvullende suggesties geformuleerd voor acties op het gebied van infrastructuur en informatie ter ondersteuning van de energietransitie.

Het pan-Canadese gesprek bouwde voort op de regionale gesprekken en leverde o.a. vijf principes op die de overheid in overweging kan nemen bij beleid en besluitvorming over de toekomst van energie. Daarnaast is er een zogenaamd Nationaal Energieplan opgesteld wat o.a. ingaat op financiële middelen, educatie & engagement, regulering en een specifiek transitieplan voor kwetsbare gemeenschappen.

Ook is er specifiek aandacht besteed aan de trade-offs die de energietransitie met zich meebrengt en de rol van de nationale overheid (wat betreft leiderschap, samenwerking en jurisdictie).

Over de effectmetingen binnen dit proces schrijft de organisatie het volgende:

"Tussen het begin en het einde van de regionale dialogen is het aandeel deelnemers dat dacht dat het waarschijnlijk was dat Canada een energiebeleid kan ontwikkelen dat tegemoetkomt aan de behoeften van alle regio's gestegen van 53% naar 84%; tegen het einde van de pan-Canadese dialoog was 94% van de deelnemers van mening dat het horen van andere deelnemers een grote of enige impact had op hun eigen standpunten^{2, p. 3.}"

Alle bevindingen en aanbevelingen zijn gelijktijdig gedeeld met zowel het maxi-publiek als het opdrachtgevende ministerie. Het is niet bekend of de uitvoering hiervan wordt gemonitord, wel is het proces geëvalueerd door de organisatie zelf (zie Appendix B-D in ²).

Uitkomsten en impact Public Dialogue on Climate Adaptation – Engeland

Er is uitgebreid verslag gedaan over de inhoudelijke resultaten van de Engelse dialoog ⁶. Hieronder volgen enkele bevindingen.

Allereerst gaven deelnemers aan geschrokken te zijn door hun gebrek aan bewustzijn over de impact van klimaatverandering. De deelnemers hadden ook het gevoel dat Engeland hier niet goed op is voorbereid. De organisatie zag een hoge mate van consensus in standpunten van deelnemers uit de verschillende regio's.

De grootste verschillen werden waargenomen in de inschatting van lokale risico's. Naarmate de sessies vorderden werden deelnemers positiever over de gevolgen van mogelijk adaptatiebeleid en waren ze van mening dat de overheid nú moet handelen. Er moest daarbij volgens de deelnemers prioriteit worden gegeven aan beleid dat zich richt op burgers die kwetsbaar zijn omdat ze in een gebied wonen met een hoog klimaatrisico of kwetsbaar zijn vanwege persoonlijke omstandigheden. Een andere aanbeveling suggereert een partij-overschrijdende adaptatie-aanpak voor de nationale overheid waarbij partijpolitiek en verkiezingscycli besluitvormingsprocessen niet kunnen frustreren. De deelnemers waren daarnaast van mening dat het belangrijk is dat er een dialoog plaatsvindt over beleid voor klimaatadaptatie, waarbij duidelijke feiten over lokale impact worden gedeeld door de overheid en schriktactieken (oftewel het benadrukken van de gevolgen van klimaatverandering) worden vermeden.

De bevindingen van deze dialoog zijn gebruikt als input voor het *National Adaptation Programme (NAP3)*. Dit programma beschrijft de acties die de Britse overheid voor ogen heeft in voorbereiding op verwachte klimaatverandering tussen 2023 en 2028. In het finale rapport wordt daarnaast aangegeven dat de uitkomsten van de dialoog ook van 'cruciaal belang' zijn voor andere (nationale en lokale) overheden, agentschappen en NGO's die zich bezighouden met klimaatadaptatie op zowel lokaal als nationaal niveau ⁶.

Het is niet bekend in hoeverre de uitvoering van de aanbevelingen wordt gemonitord en hoe eventuele nazorg georganiseerd was. Het proces is wel geëvalueerd door een externe partij ([Ursus Consulting](#)) maar het rapport hiervan is niet online beschikbaar.

Gedurende de looptijd van de dialoog zijn op verschillende momenten vragenlijsten afgenomen onder deelnemers over gedrag en kennis in het kader van klimaatadaptatie (zie ook Secties 2.4 & 2.5 in het rapport waarin verslag wordt gedaan van de vragenlijsten ⁶). In het algemeen gaven deelnemers aan de kans om deel te nemen aan het proces erg te waardeerden. Er is geen informatie beschikbaar over de impact van de dialoog op het maxi-publiek. Wel heeft de overheid voorafgaand aan de start van de dialoog een artikel gepubliceerd op haar eigen website waarin het proces werd aangekondigd en hoe de uitkomsten beleid zouden informeren ⁴².

Uitkomsten en impact FETA – Europa

De bevindingen uit het FETA-project worden gedetailleerd beschreven in negen nationale en meerdere Europese rapporten, die te vinden zijn op de [projectwebsite](#) ⁷. Hieruit kwam naar voren dat kwetsbare Europeanen weliswaar de noodzaak zien om klimaatverandering aan te pakken, maar dat ze zichzelf niet in staat achten om dit te doen en zich hier ook niet verantwoordelijk voor voelen. Deelnemers zijn van mening dat het voornamelijk de taak is van de overheid, bedrijven en welvarende burgers om oplossingen te vinden. Ze proberen wel hun energieverbruik te verminderen, maar doen dit meer om geld te besparen dan uit duurzaamheidsoverwegingen ³³.

Op basis van de dialogen heeft de organisatie een aantal beleidsaanbevelingen geformuleerd:

- Rechvaardigheid moet een topprioriteit zijn in zowel nationaal als Europees energiebeleid;
- Communicatie over de energietransitie moet direct en eerlijk zijn;
- Duurzame transportmogelijkheden, zoals fietsen en openbaar vervoer in zowel steden als op het platteland, moeten worden ondersteund;
- Er moet langdurige financiële steun worden verleend voor de verduurzaming van woningen ⁹.

Het is moeilijk om precies vast te stellen wat de impact van het FETA project is vanwege twee redenen: 1) de dialoofase van het project is pas in 2022 afgerond en 2) naast de belofte om de bevindingen aan beleidsmakers te presenteren is er weinig informatie te vinden over hoe dit gedaan is en wat het heeft opgeleverd. Wel worden het project en de resultaten in de vorm van bevindingen en beleidsaanbevelingen openbaar gepresenteerd op de website. FETA heeft een [Method Guide](#) ontworpen waarin gedetailleerd wordt beschreven hoe een dialoog met kwetsbare burgers kan plaatsvinden ²⁹.

Uitkomsten en impact National Dialogue on Climate Action – Ierland

De uitkomsten van de Ierse NDCA zijn in verschillende rapporten te vinden, waaronder het rapport *Climate Conversation 2022* ³⁸ en het *Climate Action Plan* ¹³. De organisatie van de NDCA merkt op dat burgers sterk leiderschap van de overheid wensen wat klimaatactie betreft, maar zelf ook enthousiast en bereid zijn om concrete actie te ondernemen ¹².

Er is daarnaast behoefte aan 'nieuwe infrastructures, diensten, ondersteuning en financieringsopties om praktische oplossingen te bieden die mensen in staat stellen veranderingen door te voeren die hun levenskwaliteit verbeteren en tegelijkertijd de overgang naar koolstofneutraliteit op een inclusieve, transparante en eerlijke manier ondersteunen' ^{12 (p.4)}.

Ook wordt sterk aanbevolen om programma's op te richten rondom communicatie met- en betrokkenheid van burgers. Hierdoor kan de overheid burgers in staat stellen om geïnformeerde keuzes te maken over hun mogelijkheden in het ondernemen van klimaatactie. Deze bevindingen zijn meegenomen in het nieuwe NDCA-programma van 2023 en het *Climate Action Plan* voor 2023.

Daarnaast zijn beleidsmakers direct betrokken bij verschillende onderdelen van de NDCA (bijvoorbeeld de aanwezigheid van de Minister voor Milieu, Klimaat en Communicatie bij de Klimaatconferentie) en zijn er in de dialogen concrete beleidsaanbevelingen geformuleerd voor het Ministerie voor Milieu, Klimaat en Communicatie.

Voor de beoordeling van de NDCA is een monitorings- en evaluatierapport geschreven ¹². Hierin werd het doel gesteld om in de toekomst concrete indicatoren uit te werken om het effect van de dialoog, bijvoorbeeld op klimaatgeletterdheid onder de bevolking, te meten. Ten behoeve hiervan is, op basis van een literatuurstudie en de beoordeling van de NDCA zelf, in het onderzoeksrapport een lijst van zeven impactindicatoren voor deliberatieve milieu- en klimaatdialogen opgesteld. Dit zijn de volgende ¹¹ (p.17):

- 1) Integratie van aanbevelingen, milieuwaarden, kennis, culturele en economische praktijken van burgers in beleidsdocumenten;
- 2) Integratie van milieuwaarden, kennis en duurzame praktijken in juridische documenten;
- 3) Bewijs van gezamenlijk ontwerp en uitvoering van overeenkomsten;
- 4) Flexibele graden van interventie (meer top-down of meer bottom-up, afhankelijk van de context) en goede synergiën tussen verschillende niveaus van bestuur;
- 5) Veranderingen in houding, perceptie en gedrag van mensen;
- 6) Resulterende formele en informele netwerken voor langdurige betrokkenheid van belanghebbenden;
- 7) Beoordeling van het participatieproces door deelnemers en hun betrokkenheid bij vervolgactiviteiten.

Een uitgebreide beschrijving en uitleg van deze indicatoren is in hetzelfde rapport te vinden ¹¹ (p.17-22).

Uitkomsten en impact Bürgerdialog Stromnetz – Duitsland

De bevindingen van het grote aantal decentraal georganiseerde activiteiten worden door de organisatie van de Bürgerdialog niet centraal verzameld. Sommige meningen en standpunten van deelnemers zijn te vinden op de website ⁴³, maar de informatie die door de organisatie wordt verstrekt beperkt zich grotendeels tot neutrale uitleg en educatief materiaal over de uitdagingen rondom de voor de energietransitie benodigde uitbreiding van het stroomnet. Het is echter onduidelijk of en in hoeverre deze materialen zijn gebaseerd op uitkomsten van de participatieactiviteiten.

5 VERVOLGONDERZOEK

Wat is de rol van dialogen in de participatiemix?

In de bestudeerde documenten wordt summier gerapporteerd over welke rol de dialogen hadden in de participatiemix en welke andere participatievormen er in dezelfde periode zijn ingezet. Deze onderzoeksvragen vereisen breder onderzoek waar vanwege de korte onderzoeksperiode van deze versnelstudie geen tijd voor was. Dit zijn dan ook vragen die we hier maar voor een gedeelte van de casussen hebben kunnen beantwoorden. Wanneer er informatie over is verstrekt in de rapporten hebben we deze toegevoegd (met name betreft gebruikte methoden).

Wat kan er geleerd worden van dialogen in andere thema's?

In deze versnelstudie hebben we alleen cases gericht op energie en klimaat bekeken. Omdat er op dit moment slechts een beperkt aantal burgerdialogen is georganiseerd over energie en klimaat raden we aan om voor het ontwerpen en uitvoeren van een burgerdialoog ook te kijken naar de randvoorwaarden en geleerde lessen van dialogen over andere thema's. Zie de project library van Sciencewise voor een overzicht van de meer dan 50 van hun eerder georganiseerde burgerdialogen. Onder het kopje "verder lezen" (Sectie 3) verwijzen we naar literatuur breder dan alleen energie en klimaat.

Hoe worden de uitkomsten van dialogen verwerkt in beleid?

Op basis van de bestudeerde documenten kan er vrij weinig worden gezegd over de daadwerkelijke vertaling van de uitkomsten van de dialogen naar beleid. Op algemeen niveau wordt bijvoorbeeld in de Engelse case wel aangegeven voor welk specifiek beleidsplan de uitkomsten van de dialoog zijn meegenomen, maar is er zoals gezegd weinig informatie beschikbaar over de manier waarop of waar de aanbevelingen van de dialogen dan concreet van invloed zijn geweest. Ook voor deze vraag kan het daarom nuttig zijn lessen te trekken uit burgerdialogen over andere thema's dan energie en klimaat.

BRONNEN

1. R. A. A. Jetten, "Kamerbrief over kabinetsvisie burgerbetrokkenheid bij de energietransitie - Kamerstuk - Rijksoverheid.nl." Ministerie van Algemene Zaken, May 17, 2023. Accessed: Oct. 11, 2023. [Online]. Available: <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2023/05/17/kabinetsvisie-burgerbetrokkenheid-bij-de-energietransitie>
2. Simon Fraser University's Morris J. Wosk Centre for Dialogue, "Citizen Dialogues on Canada's Energy Future - Technical Report," 2017. [Online]. Available: <https://www.canadaenergyfuture.ca/cef-wp/wp-content/uploads/2018/01/Citizen-Dialogues-on-Canadas-Energy-Future-Technical-Report.pdf>
3. Simon Fraser University, "Morris J. Wosk Centre for Dialogue," Simon Fraser University. Accessed: Sep. 25, 2023. [Online]. Available: <https://www.sfu.ca/dialogue.html>
4. Sciencewise, "About Sciencewise," Sciencewise. Accessed: Sep. 25, 2023. [Online]. Available: <https://sciencewise.org.uk/about-sciencewise/>
5. Sciencewise, "Climate Adaptation," Sciencewise. Accessed: Sep. 25, 2023. [Online]. Available: <https://sciencewise.org.uk/projects/climate-adaptation/>
6. R. Brisley et al., "Public Dialogue on Climate Adaptation - Final Report for Defra/Sciencewise," Ipsos, London, Jul. 2023. [Online]. Available: <https://sciencewise.org.uk/wp-content/uploads/2023/07/Climate-Adaptation-Dialogue-Report.pdf>
7. "Fair Energy Transition for All," Fair Energy Transition for All. Accessed: Sep. 25, 2023. [Online]. Available: <https://fair-energy-transition.eu/>
8. L. van Schaik, L. Molthof, R. Cuperus, P. Hofhuis, J. Schellekens, and D. Hylkema, "Een eerlijke energietransitie voor iedereen: Eindaanbevelingen - Nationaal Rapport – Nederland," The Clingendael Institute, The Hague, Oktober 2022. [Online]. Available: https://fair-energy-transition.eu/wp-content/uploads/2022/10/FETA-National-Report-NL_NL.pdf
9. E. James et al., "Fair Energy Transition for All - How to get there?," King Baudouin Foundation, Brussels, Nov. 2022. [Online]. Available: https://fair-energy-transition.eu/wp-content/uploads/2022/11/FETA_SYNTHESIS_final.pdf
10. Environmental Protection Agency, "National Dialogue on Climate Action." Accessed: Aug. 24, 2023. [Online]. Available: <https://www.epa.ie/environment-and-you/climate-change/what-is-epa-doing/ndcayale-work/>
11. M. Nyhan, B. O'Dwyer, and Y. Jerez Columbié, "Connecting People to Climate Change Action: Informing Participatory Frameworks for the National Dialogue on Climate Action (C-CHANGE)," Environmental Protection Agency, Ireland, Oct. 2022.
12. Department of the Environment, Climate and Communications, "National Dialogue on Climate Action (NDCA): Monitoring and Evaluation Report 2022," 2023.
13. Department of the Environment, Climate and Communications, "Climate Action Plan 2023 - Changing Ireland for the Better," 2023.
14. "Wer wir sind," Bürgerdialog Stromnetz. Accessed: Aug. 24, 2023. [Online]. Available: <https://www.buergerdialog-stromnetz.de/ueber-uns/wer-wir-sind/>
15. "Startseite," Bürgerdialog Stromnetz. Accessed: Sep. 25, 2023. [Online]. Available: <https://www.buergerdialog-stromnetz.de/>
16. "Was wir tun," Bürgerdialog Stromnetz. Accessed: Aug. 23, 2023. [Online]. Available: <https://www.buergerdialog-stromnetz.de/ueber-uns/was-wir-tun/>
17. Ipsos and Centre for Genomic Regulation, "Guidelines for organising a public dialogue on the strategy of a biomedical research centre - Methodology and learnings from a public dialogue on the CRG's strategy," Jan. 2021. [Online]. Available: https://www.orion-openscience.eu/public/2021-09/guidelines_for_a_public_dialogue_on_a_research_centre_strategy.pdf

18. Sciencewise, "What is public dialogue? And other frequently asked public dialogue questions."
19. N. Pidgeon, C. Demski, C. Butler, K. Parkhill, and A. Spence, "Creating a national citizen engagement process for energy policy," *Proc. Natl. Acad. Sci.*, vol. 111, no. supplement_4, pp. 13606–13613, Sep. 2014, doi: 10.1073/pnas.1317512111.
20. R. van Est, A. van Waes, and A. de Vries, "Elf lessen voor een goede Energiedialoog," Rathenau Instituut, Den Haag, 2016.
21. Bürgerdialog Stromnetz, "Offener Austausch zum Ausbau des Stromnetzes," Berlin, Oktober 2021.
22. C. Keuchenius, "Bürgerdialogen - Input voor de Nationale omgevingsvisie," Overlegorgaan Fysieke Leefomgeving, 2019.
23. BMWK - Bundesministerium für Wirtschaft und Klimaschutz, "Bürgerdialog zum Ausbau des Stromnetzes," BMWK. Accessed: Aug. 24, 2023. [Online]. Available: <https://www.bmwk.de/Redaktion/DE/Artikel/Service/beratungsangebote-bmwi-strom-gas-erneuerbare-energien-stromnetze-04-buergerdialog-stromnetzausbau.html>
24. BMWK - Bundesministerium für Wirtschaft und Klimaschutz, "Bürgerdialog," BMWK. Accessed: Aug. 24, 2023. [Online]. Available: <https://www.bmwk.de/Redaktion/DE/Artikel/Energie/buergerdialog.html>
25. M. Klösters, R. Peuchen, and G. Paradies, "Versnelstudie 1 - Burgerberaad," TNO, P11506, Aug. 2022.
26. R. Brisley et al., "Public Dialogue on Climate Adaptation - Annex C: Literature review," Ipsos, London, Jul. 2023.
27. D. Truijens and E. van de Grift, "Verkenning Evaluatiekader Burgerfora," TNO, Amsterdam, P10221, Jan. 2023.
28. R. Brisley et al., "Public Dialogue on Climate Adaptation - Annex D: Workshop materials and stimuli," Ipsos, London, Jul. 2023.
29. J. Rübél and R. Steinberg, "Make the invisible visible – How to engage with hard-to-reach citizens for policy development? Methodology, learnings, and best practices from the project 'Fair Energy Transition for All,'" King Baudouin Foundation, Brussels, Mei 2023. [Online]. Available: https://fair-energy-transition.eu/wp-content/uploads/2023/05/FRB-KBS_FETA_Method_v03.pdf
30. Simon Fraser University's Morris J. Wosk Centre for Dialogue, "Process Design," Sep. 2017. [Online]. Available: <https://www.canadaenergyfuture.ca/cef-wp/wp-content/uploads/2017/11/Gen-Energy-Dialogue-Process-Design-Updated-20170913.pdf>
31. Simon Fraser University's Morris J. Wosk Centre for Dialogue, "Discussion Guide, Citizen Dialogues for Canada's Energy Future," 2017. [Online]. Available: <https://canadaenergyfuture.ca/cef-wp/wp-content/uploads/2017/08/Citizen-Dialogues-on-Canadas-Energy-Future-Discussion-Guide.pdf>
32. R. Brisley et al., "Public Dialogue on Climate Adaptation - Annex A: Methodology and sampling," Ipsos, London, Jul. 2023.
33. E. James, A. Macdonald, C. Piras, J. Rübél, C. Shaw, and R. Steinberg, "Fair Energy Transition for All: What Vulnerable People Have to Say," King Baudouin Foundation, Brussels, Maart 2022. [Online]. Available: https://fair-energy-transition.eu/wp-content/uploads/2022/03/King-Baudouin-Foundation_Fair-Energy-Transition-for-All_What-Vulnerable-People-Have-to-SayNew.pdf
34. Environmental Protection Agency, "Climate Change Lecture Series." Accessed: Sep. 12, 2023. [Online]. Available: <https://www.epa.ie/environment-and-you/climate-change/what-is-epa-doing/climate-lectures/>
35. EPA Ireland, "EPA Climate Lecture 2023," YouTube. Accessed: Sep. 25, 2023. [Online]. Available: <https://www.youtube.com/watch?v=KTgj5v0R6os>

36. Environmental Protection Agency, “Climate Change Conference.” Accessed: Sep. 12, 2023. [Online]. Available: <https://www.epa.ie/environment-and-you/climate-change/what-is-epa-doing/climate-change-conference/>
37. Environmental Protection Agency, “Climate Change in the Irish Mind.” Accessed: Sep. 12, 2023. [Online]. Available: <https://www.epa.ie/environment-and-you/climate-change/what-is-epa-doing/ndcayale-work/climate-change-in-the-irish-mind/>
38. Department of the Environment, Climate and Communications, “Climate Conversations 2022 - Summary Report,” Dec. 2022.
39. Department of the Environment, Climate and Communications, “National Climate Stakeholder Forum (NCSF),” gov.ie. Accessed: Sep. 13, 2023. [Online]. Available: <https://www.gov.ie/en/publication/1aecf-national-climate-stakeholder-forum-ncsf/>
40. Department of Children, Equality, Disability, Integration and Youth, “National Youth Assembly on Climate 2023,” gov.ie. Accessed: Sep. 26, 2023. [Online]. Available: <https://www.gov.ie/en/campaigns/3fd5d-national-youth-assembly-on-climate-2023/>
41. Department of the Environment, Climate and Communications, “National Youth Assembly on Climate - Summary Report 2023,” 2023. [Online]. Available: <https://www.gov.ie/pdf/?file=https://assets.gov.ie/270981/1058697f-3bf4-4d2f-8b19-2d05646c872e.pdf#page=null>
42. Department for Environment, Food & Rural Affairs and J. Chruchill, “Public dialogue to help develop the third National Adaptation Programme,” GOV.UK. Accessed: Sep. 25, 2023. [Online]. Available: <https://www.gov.uk/government/news/public-workshops-to-help-develop-the-third-national-adaptation-programme>
43. Bürgerdialog Stromnetz, “Meinungen und Positionen,” Bürgerdialog Stromnetz. Accessed: Sep. 14, 2023. [Online]. Available: <https://www.buergerdialog-stromnetz.de/meinungen-und-positionen/>